

DET MARITIMA KULTUR- LANDSKAPET -ATT BESKRIVA OCH ANALYSERA

En skiss till några korta kultur- historiska råd och anvisningar.

A) NATUR

I grunden ligger naturlandskapet, dess topografi, landformer, kusttyper (berg i dagen, block, sandstränder), förlöpande naturprocesser och -förändringar (landhöjning/landsänkning). Dessa grunddrag måste vara grundligt kända. Ingen gräns kan i detta fall göras i vattenlinjen, så både sjökort och topografiska kartor är väsentliga källor, vid sidan av besiktningar på ort och ställe. En beskrivning av naturlandskapet och dess specifika särdrag i det aktuella området är alltså nödvändig.

B) KRONOLOGIER

Det är inte säkert att man kan göra någon särskilt klar tidsskiktning. Men några centrala tidshorisonter bör vara möjliga att skissera med avseende på hamnar och farleder:

I. Nutid (c 1950-2000).

Stora förändringar i navigationsmetoder och hamnstruktur, ofta påbörjade redan tidigare.

II. Industrialismens expansionsskede i området (gissningsvis med startår omkring 1850) - om man vill industri-landskapet - lastageplatsernas gyllene

tid. Frigörelse från statliga band.

III. Reformation/ renässans, barock (inte alltid urskiljbart) - begynnande småskalig "industri" c 1550-c 1700.

Stark statlig kontroll. Kanske perioden c 1725-1850 skall ses separat?

IV. Medeltid/ katolsk tid c 1050-1550. Etablering av fast kust- och skärgårdsbebyggelse.

V. Förhistorisk tid (t o m vikingatid/ tidig medeltid).

En övergång ligger c 1050-1200 beroende på de lokala omständigheterna. Dessa skall om möjligt redovisas för sig.

Lyckas man få grepp om några få låter sig kanske de övriga skisseras genom uteslutningsmetoden.

Lämpligt är att starta i ett makroperspektiv och så gå ned på mikroperspektivet.

C) KULTURELEMENT I NYARE TID

Det som först skall etableras är genomgående farleder och huvuddestinationer för handelssjöfart: stadshamnar och -lastageplatser.

Metoder för omlastning av gods måste

vara kända, t ex prämtrafik från redden in till land. Sådant ger sig ofta till känna i vrakfynd och i ballastplatsers placering.

Källor: Dateringar för privilegier, stadshistoriker: med kända större entreprenörer/ företagare (jordägare, köpmän). Under gruv- och bruksepo-ker tillkommer dylika installationer/ hamnar, under industrialiseringen fabriker, sågverk, järn- och glasbruk. Ibland är publicerade separata industrihistoriker tillgängliga, ibland även lokala översikter av sjöfart.

Kända varvsplatser är också viktiga (kan vara knepiga utan primärmaterial i arkiv, men kan finnas i lokal redovisning).

Lots-, fyrplatser brukar kunna påträffas i tryckt form, beskrivningar av lastageplatser/ hamnar (t.ex. led- och resebeskrivningar, Månsson 1644 för södra Östersjön, Nyström för Norrland 1788-, Byström, Sveriges lastageplatser 1875 etc). Annat ges av sjökort, hydrografiska kartor och dylikt material. Även i småskaliga lantmäterikartor finns information. Se litt och ref till arkivforskning.

Författare:
Christer Westerdahl

I den kognitiva sfären försvinner den katolska helgonvärlden och dess associationer, som ursprung till nya ortnamn mm.

CHECKLISTA EFTER NORRLANDSLEDEN II (1987):

1) Huvuddestinationer

Utskeppningshamnar, stadshamnar, ankarredder.

2) Farleder

Daterade sjökort, muntlig tradition, ges delvis av sjömärken.

3) Vårdkasar.

Sekundärt som sjömärken. Ortnamn, kartor. Datering osäker.

4) Sjömärken

Datering ofta osäker, men kan finnas i lokala beskrivningar och på kartmaterial av skiftande typ. Ortnamn.

5) Fyrplatser

Ofta på lokaler för äldre sjömärken. Oproblematiske i fråga om datering. Arkivmaterial, med värdefull maritim information genom rapporter från platsen,

6) Lotsplatser (lotsuppassningsställen)

Arkivmaterial, rapporter (som ovan).

7) Hamnar

Häri ingår samtliga typer av hamnar, så även från städerna utlokaliserade tullhamnar; även naturhamnar med hållristningar, krogar, kapell och kyrkogårdar, kulturlager på bottnar: ankarfynd m m. Anknytning till landvägar.

8) Ballastplatser

(Två typer, för intag av ballast och för ballastutkastning, för mitt område bara den sistnämnda). Är ofta mer eller mindre identiska med hamnområden/ ankarredder.

9) Fiskehamnar

Ofta säsongsbosättning, med husgrunder

10) Skeppsvarv

(Förutom vid kusten efter segelbara vattendrag)

11) Ortnamn med maritim betydelse

Ett vitt spektrum av kategorier (Norrlandsleden I)

12) Förlisningsplatser

Obs! Ej detsamma som 13.

13) Vrakuppgifter

Obs! Ej detsamma som 12.

D) KULTURELEMENT I MEDELTID

Jag nämner här några iakttagelser ur min egen fatatur, med avseende på nordliga kuster.

Etablerandet av kristnandet, den katolska kyrkan och dess helgonvärld är en tydlig skiljande faktor gentemot hednisk tid. Helgonnamn kan markera kontinuitet från förkristen tid, även i skärgården (se kommande artikel om helgon knutna till sjöfarten).

De väsentligaste kategorierna befanns vara:

1) *medeltida sockenkyrkor och kapell*, som kan sägas ha befunnit sig inom en rimlig maritim räckvidd under medeltida förhållanden. De utgör i norr en ovanligt stor grupp jämfört med flertalet i södra Skandinavien, eftersom bebyggelsen huvudsakligen är kustbunden. Inom det agrara kustlandskapet är dessa de viktigaste centralpunkterna, ofta med kyrkvallarna som marknads- och mötesplatser.

2) *troliga medeltida marknadsplatser.*

I detta fall om de ej är belägna i omedelbar anslutning till kyrkplatserna.

3) *troliga medeltida befastningar,*

varibland de lokaler för maritima påspärrar eller andra anläggningar under vattnet, som endast indiceras av ortnamn eller muntliga uppgifter

4) *troliga medeltida sjömärkesplatser*

och andra markeringar (ortnamn), där specifikationen "markeringar" bl a föranletts av idéerna om styrd eller åtminstone av överheten påverkad eller motiverad ortnamnsgivning

5) *medeltida farleder,*

vilka kan spåras dels genom indikationer, ortnamn, användartradition och naturprocesser som landhöjningsförloppet, givetvis med åtföljande problem och osäkerhet

6) *vårdkaseplatser av antaget medeltida ursprung,*

vilka ger upphov till minst lika starka reservationer, eftersom deras placering vilar uteslutande på nutida ortnamn och allmänna reflexioner kring strategiskt/ taktiska förhållanden och antaganden härom.

7) *medeltida hamnplatser,*

varav de flesta kunnat beläggas på grundval av olika historiska källor. Speciellt viktiga är väg-, makt- och jordägarförhållanden (diplomatariskt belagda adels- och kyrkogods, kungsgårdar, Uppsala öd, kongelev etc).

8) *ortnamn med namn på medeltida skeppstyper,*

en de facto bestämning utan hänsyn till ortnamnens funktion. Hit hör de flesta äldre typer: Snäck-, Buss-, Knarr-, Kogg-, även om de också kan vara äldre.

9) *andra ortnamn av intresse.*

T ex helgonnamn, Stäk-, Stock- och Pål- namn som indikationer på farledspärrar. Sannolikt är också här en del äldre än medeltid.

10) *medeltida skeppsfynd,*

daterade eller antagna/ möjliga.

11) *andra medeltida fynd av maritim karaktär.*

T ex depå- eller lösfynd vid kusten med värdefull information om kulturkontakter.

12) *andra medeltida fynd eller platser*

(lokaler) av intresse.

Fordrar ofta specialkunskap.

E) FÖRHISTORISKA FÖRHÅLLANDEN.

Det är givetvis den svåraste kronologiska horisonten. Först med osedvanligt goda förutsättningar går ett mera begränsat områdes förhållanden att skisseras.

Ett element som man kan peka på är den hedniska begreppsvärlden. Med kännedom om den katolska anpassningen till tidigare strukturer är det troligt att det fanns en successiv från hednisk till kristen kult/ religiös markering i landskapet (t ex Kyrksundet/ Hitis-hiisi (kult)-platser i Finland; från Tor till S:t Olof? i Norge särskilt namn efter fruktbarhetens och sjöfartens gudom, vanerguden Njord, Nærø, Nærland etc).

F) REFLEXIONER OM DEN NÖDVÄNDIGA ÖVERSIKTEN

Många gånger förefaller frånvaro av element i ett område lika betydelsefull som närvaro.

Detta har påpekats i mitt material fråga om sjömärken i söder (Öregrundsgrepen/ Roslagen) och om vårdkasar vid övergången från norra Ångermanland till nuvarande södra Västerbottens län.

Man kan dessutom undra om det möjligen är så att tänkbara medeltida sjömärkeslokaler verkar tilltaga vid Bottnikviken, eftersom kontrasten mot Västernorrland är tydlig.

Men kusten har också olika karaktär i de båda områdena, vilket såväl kan ha påverkat behov av markeringar och själva namngivningen.

Det finns flera, men tämligen vaga iakttagelser, som kan göras i mitt material, men samtliga vilar på osäker grund.

Sådana jämförelser kan dock bara göras genom en grundlig kunskap över hela linjen, något som en detaljstudie aldrig kan avslöja.

Änåo kan konstateras, att en maritim analys normalt måste omfatta insikter i större områden än analys på land.

Litteratur:

Westerdahl, Christer: 1989.

Norrlandsleden I. Källor till det maritima kulturlandskapet.

Arkiv för norrländsk hembygdsvetenskap XXIV. Härnösand.

Katalog:

Westerdahl, Christer: 1987.

Norrlandsleden II. Beskrivning av det maritima kulturlandskapet.

Arkiv för norrländsk hembygdsvetenskap XXIII. Härnösand.